

لایه‌نگاری شبستان مسجد جامع همدان

دکتر علی هزبری

کارشناس اداره کل ثبت آثار تاریخی - معاونت میراث فرهنگی کشور و دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تهران

ali.hozhabri2011@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۴/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۷/۱۵)

چکیده

شهر همدان در دوران تاریخی بر سر شاهراه خراسان بزرگ، نقش موثری در غرب ایران داشته و کانون بسیاری از تحولات تاریخی بوده است. همدان در دوران اسلامی نیز همچنان یکی از چهار شهر بزرگ ایالت جبال بوده است. از آنجایی که مسجد جامع، به‌عنوان شاخصه ویژه شهری، همواره جایگاه خاصی در معماری ایران در دوران اسلامی داشته ولی در همدان چنین ویژگی‌هایی را نمی‌توان در مسجد جامع شهر نشان داد. اگرچه مسجد جامع همدان متعلق به دوره متأخر اسلامی است و ظاهر بنای مسجد به پیشتر از دوره قاجار باز نمی‌گردد ولی در اشاراتی که مقدسی در قرن چهارم ه.ق نموده، مسجد جامع در کنار بازار، در زمره بناهای کهن این شهر بوده است. بررسی‌های باستان‌شناسی موبد آن است که شبستان جنوبی مسجد بر روی بخشی از بازار ساخته شده است. لایه‌نگاری در زیر شبستان جنوبی مسجد، بخشی از این بازار را به نمایش گذاشت و لایه‌هایی از دوران اسلامی تا دوره تاریخی (اشکانی) را نمایان ساخت.

واژگان کلیدی: همدان، مسجد جامع، لایه‌نگاری، دوره اسلامی، اشکانی.

مقدمه

مسجد جامع همدان امروزه در خیابان اکباتان، حد فاصل بین میدان مرکزی شهر (میدان امام) و میدان هفت تیر (مجاور تپه هگمتانه) در بازار همدان قرار گرفته است. مساحت مسجد بالغ بر سه هزار متر مربع است. مسجد جامع همدان دارای صحن وسیع دلباز و شبستان بسیار وسیع با گنبد یکپوش آجری عظیم و ایوانی بلند با دو مناره کوتاه در طرفین است. در حاشیه زیر گنبد، کتیبه‌ای با کاشی زرد رنگ نصب است که سوره جمعه به خط ثلث سیاه بر آن مرقوم است و سپس آیه ۱۸ سوره توبه و نیز آیه الکرسی در آن آمده است. هر چند که به نظر می‌رسد بخشی از مسجد در دوره صفوی بر روی ویرانه‌های قبلی بازار ایجاد گردیده باشد (رنجبران، ۱۳۸۵: ۷۹) ولی تنها ماده تاریخی که در مسجد جامع همدان می‌توان دید ۱۲۵۳ ه.ق است که در وسط قطار بندی آجر و کاشی معقلی ساده ایوان بزرگ جلوی گنبد همراه نام «الله، محمد، علی، فاطمه، حسن، حسین» با کاشی نرهای فیروزه‌ای رنگ نوشته شده است. وضع تاق، گلدسته و ساختمان داخل گنبد می‌رساند که بنا در همان موقع به اتمام رسیده است (مصطفوی، ۱۳۸۱: ۲۰۵). از نظر سبک، مسجد جامع همدان شبیه به مساجد شاه در تهران، سمنان، قزوین و بروجرد بوده که در عهد فتحعلی‌شاه قاجار شروع به ساختمان آن نموده‌اند (مصطفوی، ۱۳۸۱: ۲۰۷). سنگابی در گوشه دهلیز ورودی غربی مسجد، حاوی نام واقفش «محمدخان» به سال ۱۲۵۱ ه.ق است (مصطفوی، ۱۳۸۱: ۲۰۸). فصل اول کاوش در

مسجد جامع همدان توسط محمدرحیم رنجبران در مهر ماه ۱۳۷۹ش به مدت یک‌ماه با اقدامات حفاظتی نظیر ایجاد کانال‌های رطوبت‌گیر در محوطه داخلی شبستان جنوب شرقی (همجوار با حوض‌خانه مسجد) همراه شد (رنجبران، ۱۳۸۵: ۷۸). فصل دوم در سال ۱۳۸۰ش با ایجاد گمانه‌ای در کنار سردر غربی مسجد جامع همدان توسط کارشناسان میراث فرهنگی استان (سید محمدنقی سیدی‌تبار، اسماعیل ایوکی و علی خاکسار) به انجام رسید. فصل سوم توسط محمدرحیم رنجبران در پاییز ۱۳۸۱ش پیرو دریافت گزارش‌هایی بر تصمیم هیئت امنای مسجد جامع همدان مبنی بر ایجاد تاسیسات انباری و سرویس بهداشتی در صحن مرکزی مسجد جامع به منظور متوقف ساختن این ساختار و ارائه مستندات تاریخی و ادله حقوقی مقرر شد دو گمانه اضطراری ایجاد شود، لذا دو گمانه هر یک به ابعاد ۲×۳ متر در اضلاع غربی و شمال شرقی صحن مرکزی مسجد جامع ایجاد گردید (رنجبران، ۱۳۸۱: ۳). فصل چهارم کاوش نیز توسط آ محمدرحیم رنجبران در سال ۱۳۸۲ از ۱۹ تیر تا ۱۵ مهرماه، با فشار هیئت امناء مسجد برای خاکبرداری صحن مرکزی مسجد به منظور ایجاد تاسیسات برودتی و حرارتی و نیز ایجاد انبار انجام شد. در این فصل ۴۰۰ متر مربع در مقابل ایوان شمالی (بخش نوساز مسجد که به جای شبستان قدیمی آن در دهه ۱۳۴۰ ساخته شده) کاوش گردید (رنجبران، ۱۳۸۵: ۷۸). در نهایت، به علت نشست پی ضلع جنوب غربی شبستان مسجد جامع همدان (جانب محراب)،

سازمان میراث فرهنگی تصمیم گرفت تا با ایجاد کانال رطوبت‌گیر در کنار دیوارهای داخلی شبستان جنوبی، اقدام به حفاظت بنا نماید و به نگارنده این فرصت را داد تا پیش از اجرای این عمل حفاظتی علاوه بر کاوش در شبستان مسجد (فصل پنجم کاوش در زمستان ۱۳۸۵ش)، گمانه‌ای لایه‌نگاری در آن ایجاد نماید.

بحث

کاوش در گمانه، پس از کاوش کف شبستان مسجد جامع، در زیر لوکوس ۱۳۷ و در عمق ۵۴ سانتی‌متری از کف فعلی شبستان، پس از برداشتن نخاله‌های دوره قاجار که برای زیرسازی کف در این محل ریخته شده بود، آغاز شد. سه دوره کف-سازی در زیر شبستان مسجد مشخص شد که با شماره لوکوس‌های ۱۳۵، ۱۳۶ و ۱۳۷ مشخص گردید (پلان ۱). لوکوس ۱۳۵ اولین سطح در زیر موزائیک‌های شبستان تا عمق ۱۵ سانتی‌متر است که حاوی نخاله‌های گچ و خاک بوده و تمام سطح شبستان را در برمی‌گیرد. لوکوس ۱۳۶ دومین سطح پاکوب شبستان است که در زیر نخاله‌ها و در عمق ۲۹ سانتی‌متری قرار داشت. لوکوس ۱۳۷ سطح پاکوب اولیه شبستان در عمق ۵۴ سانتی‌متری است که برای پرکردن ناهمواری‌های موجود در سطح ایجاد شده بود و اولین کف شبستان محسوب می‌شود. در کاوش‌های پیشین در بخش‌های دیگر مسجد نیز چنین مراحل برای کف‌سازی گزارش شده است: سه دوره کف‌سازی مسجد تا عمق ۴۰ سانتی‌متری از کف فعلی مسجد به دست آمد که با گچ کوبیده اجرا شده بود (رنجبران، ۱۳۸۵: ۷۹).

سازه مکشوف در کاوش شبستان مسجد جامع همدان، بخشی از بازار بوده که بنای شبستان بر روی آن ایجاد شده است (تصویر ۱). این سازه‌ها را غالباً با مصالح آجرهایی به ابعاد $۱۸ \times ۱۸ \times ۵$ سانتی‌متر (لوکوس ۱۱۸)، $۲۰ \times ۲۰ \times ۴$ سانتی‌متر (لوکوس ۱۲۳)، $۲۰ \times ۲۰ \times ۵$ سانتی‌متر (لوکوس-های ۱۰۹، ۱۲۸ و ۱۳۴)، $۲۱ \times ۲۱ \times ۵$ سانتی‌متر (لوکوس ۱۰۸)، $۲۲ \times ۲۲ \times ۵$ سانتی‌متر (لوکوس‌های ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۱۴، ۱۱۷، ۱۲۶ و ۱۳۳)، $۲۲ \times ۲۲ \times ۷$ سانتی‌متر (لوکوس‌های ۱۲۲ و ۱۲۷)، $۲۳ \times ۲۳ \times ۵$ سانتی‌متر (لوکوس‌های ۱۰۱، ۱۰۳ و ۱۰۶) و $۲۴ \times ۲۴ \times ۷$ (لوکوس ۱۲۵) ساخته‌اند. در فصول پیشین نیز بخش‌های دیگری از بازار در مسجد جامع کاوش شد. این قسمت از بازار شهر همدان در دوره صفویه تخریب و تسطیح و با ایجاد حیاطی مرکزی در جنوب شبستان قدیمی موجود در همان دوره، بخش‌های دیگر مسجد جامع همدان ایجاد گردیده است (رنجبران، ۱۳۸۵: ۸۱).

پس از کاوش در این بخش، بین لوکوس‌های ۱۲۱، ۱۲۲ و ۱۲۵ و از عمق ۵۴ سانتی‌متری، گمانه مورد نظر به ابعاد ۲×۲ متر در جهات اصلی ایجاد گردید که شرح لوکوس‌های آن به قرار زیر است.

لوکوس ۲۰۰: کف گچی کوبیده‌شده با درصد بسیار کمی خاک به ضخامت ۵ سانتی‌متر به رنگ خاکستری روشن و با تراکم زیاد که برای زیرسازی کف فعلی شبستان مسجد (از عمق ۴۳ سانتی‌متر تا عمق ۴۸ سانتی‌متر).

لوکوس ۲۰۱: آوار قلوه‌سنگ، تخته‌سنگ، آجر شکسته و خرده‌های گچ در گوشه جنوب شرقی

آجر به رنگ نارنجی و زرد دیده می‌شود. با برداشتن یک رج از دیوار سنگ‌چین، تعداد زیادی سفال، غالباً لعابدار متعلق به دوره ایلخانی به دست آمد.

لوکوس ۲۰۷: لایه‌ای انباشته از خاک با تراکم کم در بخش غربی و شمال گمانه همراه با ذرات ریز زغال و گچ به رنگ قهوه‌ای روشن از عمق ۱۶۱ سانتی‌متر تا عمق ۱۶۸ سانتی‌متر.

لوکوس ۲۰۸: لایه‌ای انباشتی به رنگ قهوه‌ای روشن با تراکم زیاد که در بخش شمالی گمانه از عمق ۱۶۸ سانتی‌متر تا عمق ۲۰۰ سانتی‌متر. در عمق ۱۹۸ سانتی‌متری گوشواره‌ای از جنس طلا به وزن ۱/۵ گرم به دست آمد.

لوکوس ۲۰۹: انباشت خاک در ضلع جنوب غربی گمانه به همراه نهشته‌های آواری از جمله قطعات شکسته خشت با تراکم بالا به رنگ قهوه‌ای از عمق ۲۰۶ سانتی‌متر تا عمق ۲۳۵ سانتی‌متر. تفاوت این لوکوس با لوکوس ۲۰۸ در تفاوت سفال‌های آن است.

لوکوس ۲۱۰: دیوار سنگ‌چین با جهت شمالی-جنوبی با مصالح قلوه‌سنگ، تخته‌سنگ‌های بزرگ و ملات گل؛ از عمق ۱۹۱ سانتی‌متر تا عمق ۳۳۳ سانتی‌متر؛ این دیوار از شمال به لوکوس ۲۰۶ منتهی می‌شود ولی چفت و بسط نمی‌شود. جنس ملات مشابه با ملات لوکوس ۲۰۶، به رنگ خاکستری، در لابلای سنگ‌چین قطعات شکسته آجر نیز دیده می‌شود.

لوکوس ۲۱۱: لایه خاک نرم پرشده به همراه انباشتی از آوار شامل قطعات خشت و خاکستر در

گمانه در محدوده‌ای به ابعاد ۷۰×۸۰ سانتی‌متر متعلق به پی سنگ‌چین دیوار (لوکوس ۱۲۱) (از عمق ۸۸ سانتی‌متر تا عمق ۱۱۳ سانتی‌متر).

لوکوس ۲۰۲: پرشدگی با نخاله‌های ساختمانی اعم از آجر شکسته، قلوه‌سنگ، خرده‌گچ همراه با قطعات سفال و کاشی لعابدار تراکم کم به رنگ قهوه‌ای روشن به منظور مسطح نمودن فضا برای ایجاد کف (لوکوس ۲۰۰) (از عمق ۴۸ سانتی‌متر تا عمق ۱۵۰ سانتی‌متر).

لوکوس ۲۰۳: انباشتی آجر شکسته در شمال شرقی گمانه به رنگ نارنجی و تراکم بالا که از عمق ۱۴۱ سانتی‌متر تا عمق ۱۴۸ سانتی‌متر.

لوکوس ۲۰۴: لایه خاک و ماسه رودخانه‌ای به رنگ خاکستری؛ بسیار نرم که تا زیر لوکوس ۱۲۲ ادامه داشته و جداکننده دوره قاجار از لایه‌های اسلامی پایین‌تر است (از عمق ۱۵۰ سانتی‌متر تا عمق ۱۵۶ سانتی‌متر).

لوکوس ۲۰۵: کف گلی با تراکم زیاد به رنگ قهوه‌ای تیره با ذرات ریز گچ و زغال و خاکستر فراوان از عمق ۱۵۶ سانتی‌متر تا عمق ۱۵۸ سانتی‌متر. ساختار این کف بسیار شبیه به ملاتی است که در لوکوس ۲۰۶ استفاده گردیده است.

لوکوس ۲۰۶: دیواری سنگ‌چین با جهت شرقی-غربی، ضخامت ۶۰ سانتی‌متر و ارتفاع حدود ۲/۵ متر از عمق ۱۵۸ سانتی‌متر تا عمق ۴۰۳ سانتی‌متر؛ شامل ۱۵ رج چیده‌شده با مصالح قلوه‌سنگ‌های بزرگ و کوچک و نیز تخته‌سنگ‌ها در نمای جنوبی با ملات گل همراه با خاکستر، ذرات ذغال و ذرات ریز گچ است. در بین سنگ‌چین، قطعات شکسته

سطحی ناهموار که در داخل آن قطعاتی از سفال-های شاخص دوره اشکانی (کلینکی) نیز به دست آمد.

لوکوس ۲۱۸: لایه خاک متراکم به رنگ قهوه‌ای تیره همراه با تعداد محدودی سفال و استخوان، برای زیرسازی کف ۲۱۷ از عمق ۳۴۹ سانتی‌متر تا ۳۵۴ سانتی‌متر.

لوکوس ۲۱۹: در این لایه هیچ‌گونه مواد فرهنگی به دست نیامد و شامل لایه‌ای رسوبی ماسه‌ای با تراکم زیاد کوارتز، میکا و لاشه‌سنگ‌هایی از جنس گرانیت به رنگ خاکستری تیره است. از عمق ۳۵۴ سانتی‌متر تا عمق ۴۲۸ سانتی‌متر. کاوش در این لایه پایان یافت.

برآیند

گمانه از سه جهت با بقایای دیوارهایی از بازار دوره متأخر اسلامی محصور شده است که در طی کاوش اخیر سر از خاک برآورده‌اند. لوکوس‌های ۲۰۰ تا ۲۰۵ متعلق به دوره قاجار هستند. لوکوس-های ۲۰۶ تا ۲۱۰ با توجه به سفال‌ها، گویا به دوره ایلخانی تعلق دارند. از لوکوس ۲۱۱ تا لوکوس ۲۱۸ آثار دوره تاریخی (اشکانی) مشخص شد و در لوکوس ۲۱۹ با رسیدن به خاک بکر کار کاوش به اتمام رسید. دوره‌های معماری شناسایی شده در این گمانه از بالا به پایین به قرار زیر است.

دوره اول: در این دوره شبستان فعلی مسجد جامع همدان ایجاد شده است. این دوره شامل سه کف-سازی است که لوکوس‌های ۱۳۵، ۱۳۶ و ۱۳۷ را شامل می‌شود. این کف‌سازی‌ها به تناوب از دوره

بخش غربی و جنوبی گمانه با تراکم کم؛ همراه با خرده‌شیشه‌هایی به رنگ سبز روشن از عمق ۲۴۲ سانتی‌متر تا عمق ۲۶۵ سانتی‌متر. از اینجا به بعد یافته‌های سفالین از دوران تاریخی به دست آمد.

لوکوس ۲۱۲: لایه خاک متشکل از پرشدگی با تراکم بالا و به رنگ قهوه‌ای روشن در ضلع شرقی و جنوبی گمانه؛ از عمق ۲۲۵ سانتی‌متری تا عمق ۲۶۵ سانتی‌متر. هر چه به عمق پایین‌تر می‌رویم از حجم سفال کمتر می‌شود.

لوکوس ۲۱۳: سنگ‌چین در شرق گمانه با جهت شمالی- جنوبی شامل یک رج با مصالح قلوه‌سنگ و ملات گل از عمق ۲۶۵ سانتی‌متر تا عمق ۲۷۸ سانتی‌متر. بیشترین طول قابل ملاحظه آن ۱۳۴ سانتی‌متر و ضخامت آن ۶۰ سانتی‌متر.

لوکوس ۲۱۴: لایه‌ای از خاک فشرده به رنگ قهوه-ای روشن و تراکم بالا از عمق ۲۶۵ سانتی‌متر تا عمق ۲۹۸ سانتی‌متر.

لوکوس ۲۱۵: نهشته‌های آبرفتی از عمق ۲۹۳ سانتی‌متر تا ۲۹۴ سانتی‌متر شامل رگه‌ای بسیار نازک از ماسه بسیار نرم در شمال شرقی گمانه در محدوده‌ای به ابعاد تقریبی ۵۰×۵۰ سانتی‌متر با ضخامت ۱ سانتی‌متر.

لوکوس ۲۱۶: لایه خاک نرم به رنگ قهوه‌ای همراه با ذرات ریز گچ با تراکم کم از عمق ۲۶۵ سانتی‌متر تا ۲۹۸ سانتی‌متر.

لوکوس ۲۱۷: سطحی متشکل از قلوه‌سنگ‌های ریز و درشت با لبه‌های خشن درون ملات گل از عمق ۳۳۳ سانتی‌متر تا عمق ۳۴۹ سانتی‌متر. این سطح با

میانه قاجار که شبستان جنوبی مسجد جامع همدان ایجاد شده تا دوره پهلوی و معاصر، بر روی هم شکل گرفته‌اند.

دوره دوم: شامل فضاهای کاوش شده در زیر شبستان مسجد جامع همدان است که با توجه به ساختار مکشوف، احتمالاً بخشی از بازار بوده است. این بازار از دوره صفوی تا میانه دوره قاجار که شبستان جنوبی بر روی آنها ایجاد شده است، برقرار بوده است. گمانه مورد نظر ما، در بین این فضاها ایجاد شد.

دوره سوم: شامل دوره ایلخانی است که دیوار لوکوس ۲۰۶ در آن مشخص شد. همچنین به نظر می‌رسد دیوار ۲۱۰ بخشی از معماری این دوره باشد.

دوره چهارم: در برگرنده رگه‌های دوره تاریخی و شامل آثاری از دوره میانه و متأخر اشکانی است که لوکوس ۲۱۷ بخشی از معماری آن را تشکیل می‌دهد.

همدان یکی از چهار شهر بزرگ ایالت جبال بود (لسترنج، ۱۳۸۳: ۲۰۱) و گویا از همان ابتدا دارای مسجد جامع بوده است. مقدسی گوید آن شهر سه ردیف بازار داشته که مسجد جامع در یکی از آنها بوده و ساختمانی کهن داشته است (لسترنج، ۱۳۸۳: ۲۱۰). کمی پس از این اشاره مقدسی، همدان در سال ۳۴۵ ه.ق بر اثر زلزله لطمه دید (اذکایی، ۱۳۸۰: ۹۳). از نیمه سده پنجم ه.ق ترکمانان سلجوقی بر همدان چیره گشتند و در سده ششم با تجزیه امپراتوری آنها، همدان پایتخت سلاجقه عراق عجم شد، تازش مغولان به همدان طی سال‌های

۶۱۸ ه.ق و ۶۲۱ ه.ق آنجا را دستخوش ویرانی کرد و بعداً شهرکی در حومه شمالی آنجا به نام همدان نو پا گرفت (اذکایی، ۱۳۸۰: ۹۴). هلاکو آنجا را آمادگاه خویش کرد (۵۶۵ ه.ق) و آباقخان به سال ۶۸۰ ه.ق در همانجا مرد. در تازش‌های سه گانه امیر تیمور گورکانی بین سال‌های ۷۸۸ ه.ق تا ۸۰۷ ه.ق، همدان گذرگاه یا آمادگاه سپاهیان وی بود. تا اواخر دوره صفوی همدان به‌عنوان «قلمرو علی-شکر» مشهور شد چرا که جزء قلمرو فرمانروایی علیشکر بیگ بهارلو (بارانی) یکی از امرای جهان‌شاه میرزا ترکمان گردید (اذکایی، ۱۳۸۰: ۹۵). در سده‌های ۱۱ و ۱۲ ه.ق، غرب ایران همواره در معرض تجاوز و تهاجم عساکر عثمانی بود، همدان چندین بار ویران شد به‌ویژه در سال ۱۱۳۶ ه.ق، احمد پاشا عثمانی، حکمران بغداد، شهر را به طرز وحشیانه‌ای تسخیر کرد (اذکایی، ۱۳۸۰: ۹۶). مطالعه و تجزیه و تحلیل «نقشه شهر همدان که توسط سروان پرسکوریاکف و اگرانویچ تحت راهنمایی ستاد کل سرهنگ چریکف در سال ۱۸۵۱ میلادی» [= ۱۲۶۸ ه.ق] انجام گرفت (نقشه ۱) بر اساس اطلاعات موجود در آن، امکان توجه به خصوصیات طراحی شهر فراهم آمده و به تبع آن منشاء باستانی شهر را می‌توان آشکار ساخت. از وجه خرابه‌های شهر، باقیمانده‌های دیوار دفاعی، خیابان‌ها و نظام طراحی شهر، بررسی لایه‌های تاریخی را برای تدارک یک نقشه باستان‌شناسی، ممکن می‌نماید. در این نقشه به قدر کافی خصیصه بخش‌های تاریخی شهر منعکس شده است که بر مبنای وجه ماهیت باستانی نظام طراحی شهری

همدان حتی مقایسه آن با ساختمان‌های جدید قابل تشخیص است. همدان مانند سایر شهرهای قرون وسطایی ایران به وسیله دیوارهای دفاعی محصور شده است. ده دروازه از طریق راه کاروانرو، شهر را با بسیاری شهرهای دیگر مرتبط می‌سازد (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۵۳). نقطه ثقل مرکز محلات کوچک به سمت مرکز شهر است که منشاء خود را از دروازه ورمزدیاد و دروازه قلعه حاجی عباس در جنوب غربی گرفته و حدود ۲ کیلومتر تا انتهای شمال غربی شهر امتداد می‌دهد. این مرکز تجاری شهر دارای ترکیب طراحی - معماری پیچیده‌ای است. منشاء این نحوه ساختار مرکز شهر دقیقاً به توسعه شهر در قرون گذشته و سنت‌های طراحی شهری در محدوده شهر باستانی باز می‌گردد (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۵۴). مسجد جامع همدان در این برهه از زمان بر خلاف راه دسترسی امروزی (خیابان اکباتان)، بخشی از بازار همدان بوده و از طریق بازار به آن راه می‌یافتند. در جریان ساخت میدان کنونی امام به سال ۱۳۰۹ شمسی، و خیابان‌کشی‌های جدید از این میدان به جهات مختلف، خیابان اکباتان از کنار مسجد جامع همدان جایابی شد و این امر باعث تخریب مدرسه کوچک در جنب مسجد گردید (اذکایی، ۱۳۸۰: ۳۲۴). شواهد نشان می‌دهد که معماری بقایای هگمتانه باستانی را تا این قسمت از شهر می‌توان ردیابی و

پیگیری نمود (رنجبران، ۱۳۸۵: ۸۰). قدیمی‌ترین لایه گمانه شبستان مسجد با توجه به سفال‌های شاخص دوره‌های میانه و متأخر اشکانی، از این دوره است. مهمترین شواهد گاهنگاری تپه هگمتانه، نیز موید همین مطلب است (آذرنوش، ۱۳۸۶: ۳۱). یافته‌های پراکنده و اتفاقی پیرامون میدان مرکزی شهر نیز آثاری از دوره اشکانی را نمایان ساخته است، از جمله گورستان اشکانی مکشوف در خیابان شریعتی، سردیس مرد پارتی مکشوف از جنوب غربی تپه هگمتانه، کوزه سفالی مکشوف در کوی حمام قلعه و ... بر انبوه آثار اشکانی مکشوف در همدان می‌افزاید. با توجه به یافته‌های سفالی حداکثر قدمت بقایای بازار قدیم به ادوار سلجوقی و ایلخانی باز می‌گردد و با توجه به قرائن و شواهد تاریخی مبنی بر ایجاد مسجد توسط شخصی به نام عالی بالا در دوره صفویه نیز تطبیق می‌نماید (رنجبران، ۱۳۸۵: ۸۱).

نتیجه‌گیری

هر چند بقایای ستون‌های هخامنشی مکشوفه از شهر همدان و پیرامون آن می‌تواند موید این باشد که از دوره ماد این منطقه مورد توجه بوده است ولی به نظر می‌رسد بقایای معماری خشتی به دست آمده در تپه هگمتانه به پیشتر از دوره سلوکی

۱- در سال ۱۳۲۷ ه.ق که ظهیرالدوله، داماد ناصرالدین‌شاه قاجار به حکومت کرمانشاهان و همدان و نواحی غربی ایران منصوب شد، در محله بازار متصل به محل معروف به حاج احمد در جنوب غربی تپه هگمتانه، ضمن حفر چاهی در یکی از خانه‌های همدان، سر مجسمه سنگی انسان کشف گردید که در بدو

تاسیس موزه معارف در سال ۱۳۳۵ ه.ق به موزه مزبور واگذار گردید و با تأسیس موزه ایران باستان به آنجا منتقل شد (مصطفوی، ۱۳۸۱: ۱۳۴).

منشاء خدمات ارزنده‌ای برای انجام این تحقیق بودند که از ایشان بسیار سپاسگزارم.

منابع

- آذرنوش، مسعود، ۱۳۸۶، گزارش کاوش - های لایه‌شناختی تپه هگمتانه همدان، مجموعه مقاله‌های نهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، تهران: پژوهشگاه، جلد اول، صص ۶۰-۱۹.
- آذرنوش، مسعود، ع. شریفی و آصف نوروزی ۱۳۹۲، «معرفی و دسته‌بندی سفال‌های اشکانی به‌دست آمده از کاوش - های دور دوم تپه هگمتانه (۱۳۸۵- ۱۳۸۳)»، در: مجموعه مقالات باستان - شناسی و تاریخ شهر همدان به‌مناسبت یکصدمین سالگرد کاوش در همدان، به کوشش علی هژبری، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص ۱۸۸-۱۷۳.
- آذرنوش، مسعود، ع. شریفی و علی هژبری ۱۳۹۵، «بازنگری گاهنگاری نسبی و مطلق تپه هگمتانه بر اساس یافته‌ها و نتایج آزمایش گرمالیان و رادیوکربن»، در: پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۱۰، دوره ششم (بهار و تابستان ۱۳۹۵)، صص ۱۴۰-۱۲۱.

بازنگردد و تاریخ‌گذاری‌ها با یقین بیشتری آنها را به دوره اشکانی می‌رسانند؛ همچنین کاوش لایه - نگارانه در شبستان مسجد جامع همدان در کنار دیگر بقایای فرهنگی همچون تعداد بسیاری از گورستان‌های دوره اشکانی بر این موضوع صحه می‌گذارد. کاوش در گمانه مسجد جامع همدان نشان داد که پیش از آنکه شبستان جنوبی مسجد جامع همدان در دوره قاجار شکل بگیرد، بازار همدان تا این حدود گسترش داشته و احتمالاً با تحولات اوایل دوره قاجار و زمان فتحعلی‌شاه قاجار به گسترش مسجد پرداخته است. همچنین پیش از آنکه در دوره قاجار اینجا بخشی از بازار باشد نیز با کشف بقایای دیوارهایی در گمانه از معماری دوره ایلخانی پرده برداشت. قدیمی‌ترین لایه در گمانه حاوی سفال‌های کلینکی از دوره میانه اشکانی به بعد است (برای اطلاع بیشتر ن.ک: آذرنوش و دیگران، ۱۳۹۲ و همان، ۱۳۹۵؛ همچنین: هژبری، ۱۳۹۱؛ و همان، ۱۳۹۲).

تشکر و قدردانی

از جناب آقای محمدرحیم رنجبران، مسئول وقت حوزه باستان‌شناسی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان که مرا در طی انجام این کاوش مورد لطف خویش قرار داد بسیار سپاسگزارم. آقای مصطفی رشیدی ارزنده، دانش‌آموخته کارشناسی باستان - شناسی از دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر به‌عنوان دستیار در حین کاوش، و خانم سمیرا صفرخانی، دانش‌آموخته کارشناسی باستان‌شناسی از دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان به‌عنوان طراح یافته‌ها،

- اذکایی، پرویز، ۱۳۸۰، همدان نامه (بیست گفتار درباره مادستان)، همدان: نشر مادستان، چاپ اول.
- رنجبران، محمدرحیم، ا. ایوکی و محسن جانجان، ۱۳۸۱، گزارش نهایی گمانه‌زنی- های اضطراری صحن مرکزی مسجد جامع همدان: بهمن ۱۳۸۱، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی استان همدان، (منتشر نشده).
- رنجبران، محمدرحیم، ۱۳۸۵، کاوش‌های مسجد جامع همدان، چکیده مقالات همایش باستان‌شناسی ایران: حوزه غرب، تهران: پژوهشگاه، صص ۸۱-۷۷.
- مصطفوی، محمدتقی، ۱۳۸۱، هگمتانه؛ آثار تاریخی همدان، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم.
- مهریار، محمد و ش. عبدالله‌یف، ف. فخار تهرانی و بهرام قدیری، ۱۳۷۸، اسناد تصویری شهرهای ایرانی در دوره قاجار، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور و دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۸ چاپ اول.
- لسترنج، گای، ۱۳۸۳، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ ششم.
- هژبری، علی، ۱۳۹۱، «بازنگری تاریخی‌گذاری نسبی تپه هگمتانه برپایه یافته‌های مواد فرهنگی»، در: نامورنامه- فرهنگی، چاپ ششم.
- هژبری، علی، ۱۳۹۲، «بررسی ماهیت اکباتان: شهر یا دژ»، در: مجموعه مقالات باستان‌شناسی و تاریخ شهر همدان به- مناسبت یکصدمین سالگرد کاوش در همدان، به کوشش علی هژبری، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص ۱۵۰-۱۳۹.
- عرفان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ ششم.
- هژبری، علی، ۱۳۹۱، «بازنگری تاریخی‌گذاری نسبی تپه هگمتانه برپایه یافته‌های مواد فرهنگی»، در: نامورنامه- مقاله‌هایی در پاسداشت یاد مسعود آذرنوش، به کوشش

لایه‌نگاری شبستان مسجد جامع همدان

حمید فهیمی و کریم علیزاده، تهران: ایران-

نگار، صص ۴۳۸-۴۱۹.

- هژبری، علی ۱۳۹۲، «بررسی ماهیت اکباتان:

شهر یا دژ»، در: مجموعه مقالات باستان-

شناسی و تاریخ شهر همدان به مناسبت

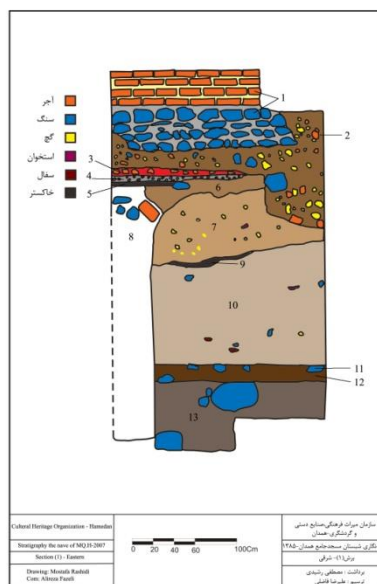
یکصدمین سالگرد کاوش در همدان، به

کوشش علی هژبری، تهران: پژوهشگاه میراث

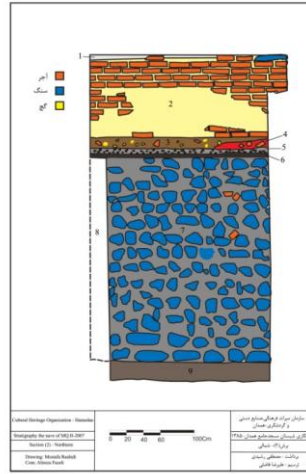
فرهنگی و گردشگری، صص ۱۵۰-۱۳۹.

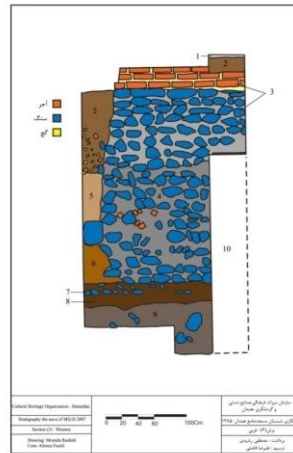
تصویر (۱) - نمایی از آثار مکشوف در زیر شبستان مسجد جامع همدان

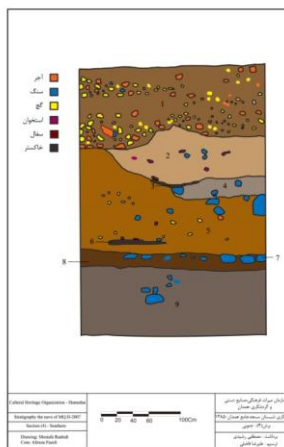
تصویر (۲) - برش شرقی گمانه

تصویر (۳) - برش شمالی گمانه

تصویر (۴) - برش غربی گمانه

تصویر (۵) - برش جنوبی گمانه

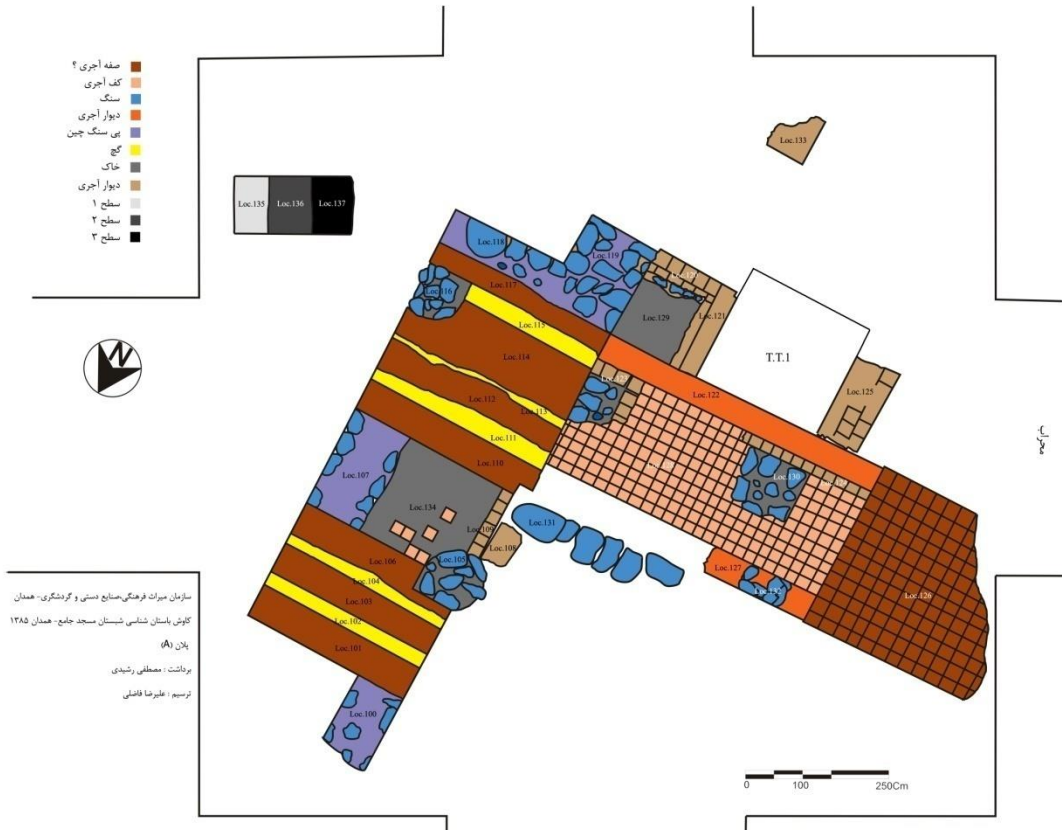
تصویر (۶) - گمانه لایه نگاری (دید از بالا)

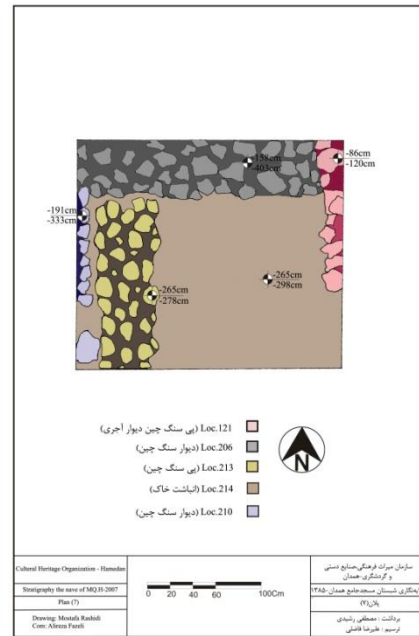
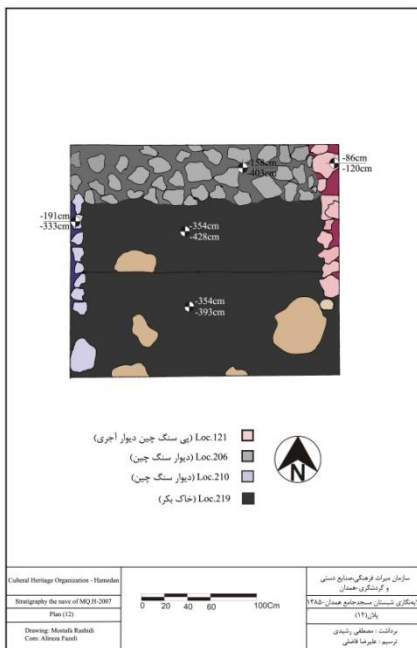
تصویر (۷) - سفال‌های کلینکی مکشوف از لوکوس ۲۱۷

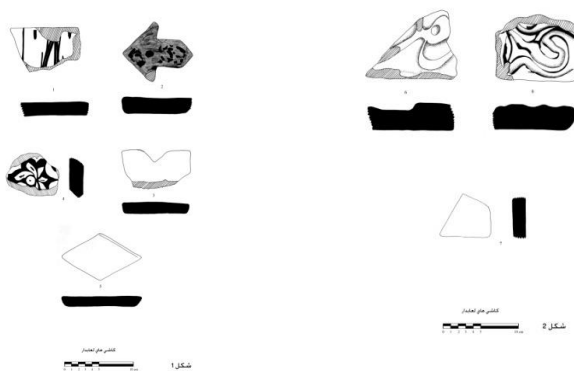
تصویر (۸) - کاشی‌های مکشوفه از گمانه لایه‌نگاری

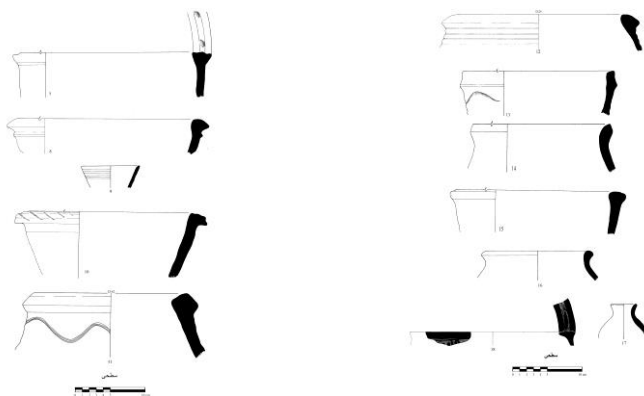
پلان (۱) - آثار مکشوفه در زیر شبستان مسجد جامع همدان

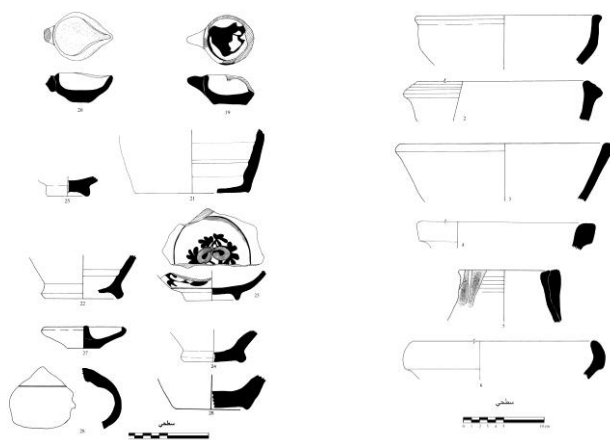
پلان (۲) - پلان آثار آخرین لایه ها در گمانه

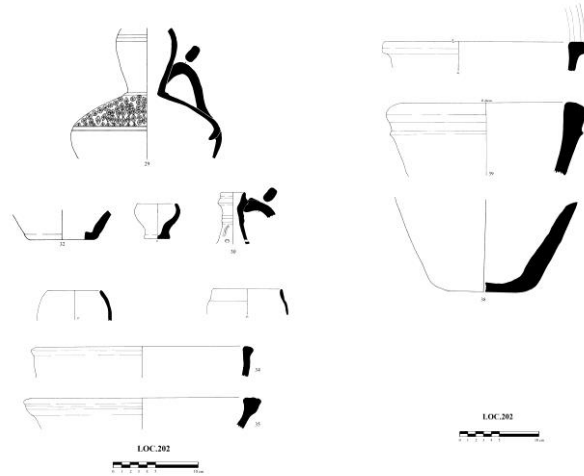
طرح (۱) - کاشی‌های مکشوفه در گمانه

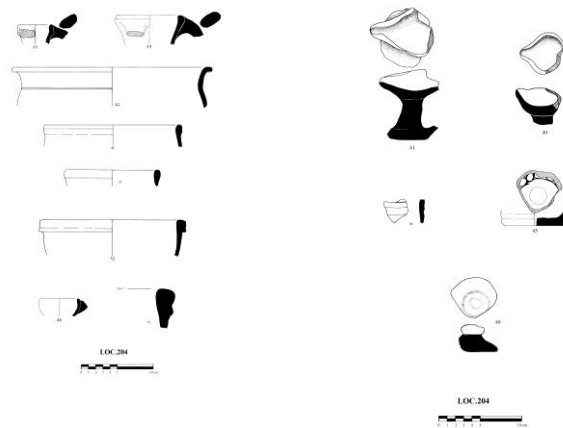
طرح (۲) - سفال‌های لایه سطحی

طرح (۳) - سفال‌های لایه سطحی

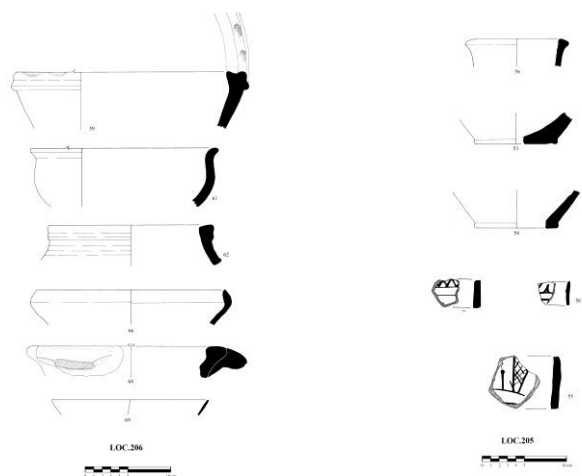

طرح (۴) - سفال‌های لوکوس ۲۰۲

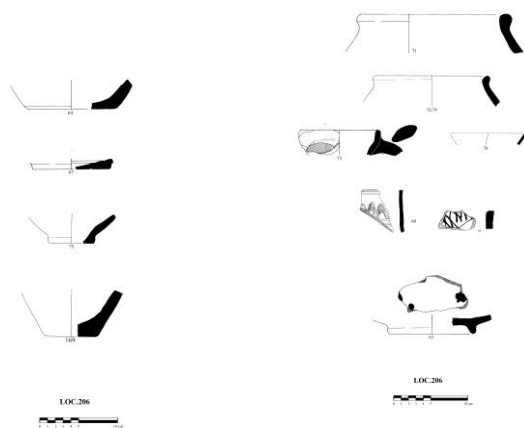

طرح (۵) - سفال‌های لوکوس ۲۰۴

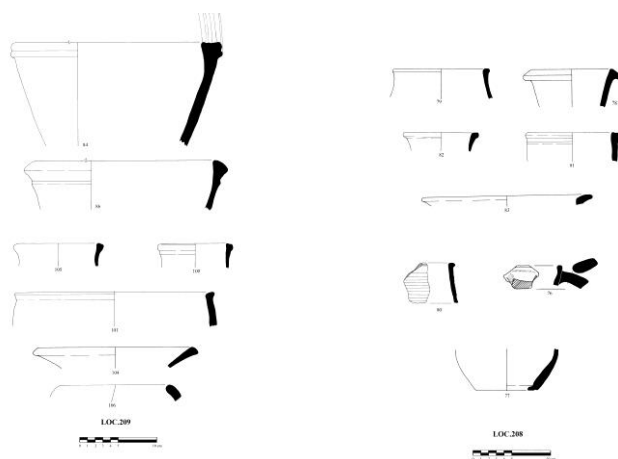

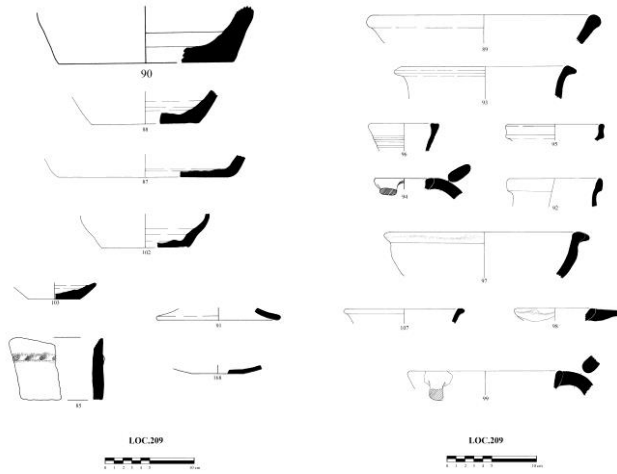
طرح (۶) - سفال لوکوس های ۲۰۵ و ۲۰۶

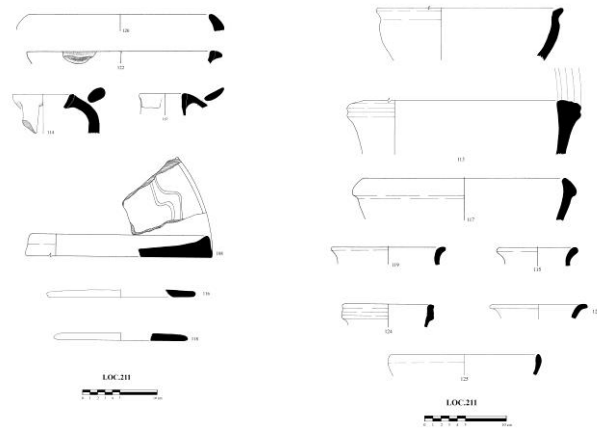
طرح (۷) - سفال های لوکوس ۲۰۶

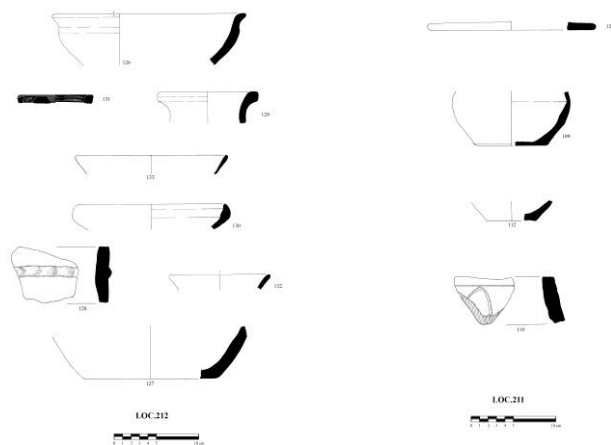
طرح (۸) - سفال لوکوس های ۲۰۸ و ۲۰۹

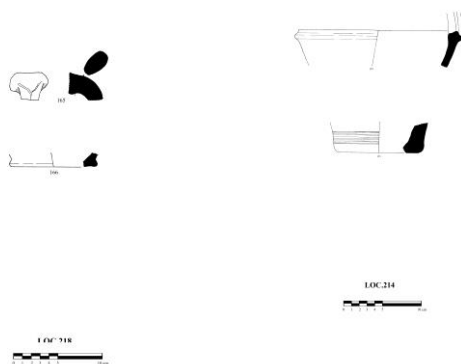
طرح (۹) - سفال‌های لوکوس ۲۰۹

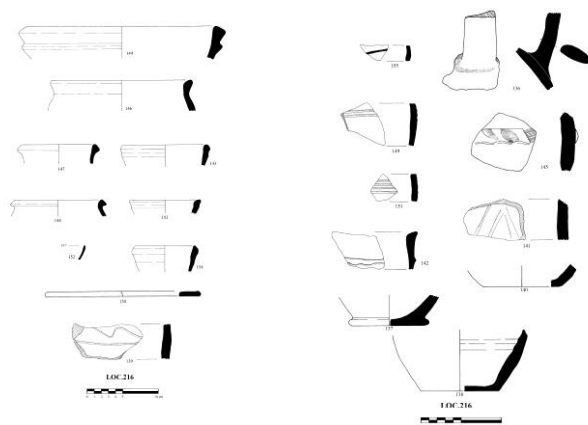
طرح (۱۰) - سفال‌های لوکوس ۲۱۱

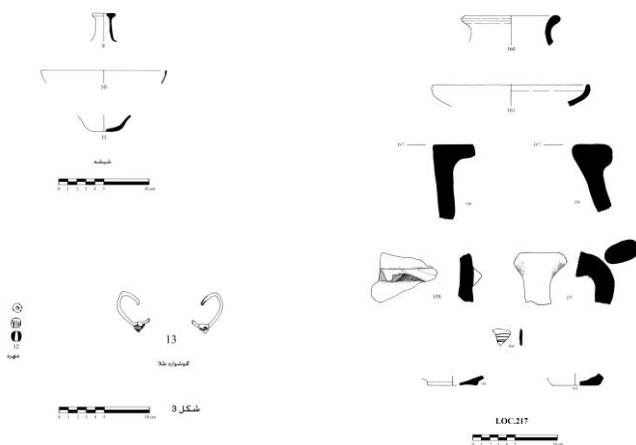
طرح (۱۱) - سفال لوکوس های ۲۱۱ و ۲۱۲

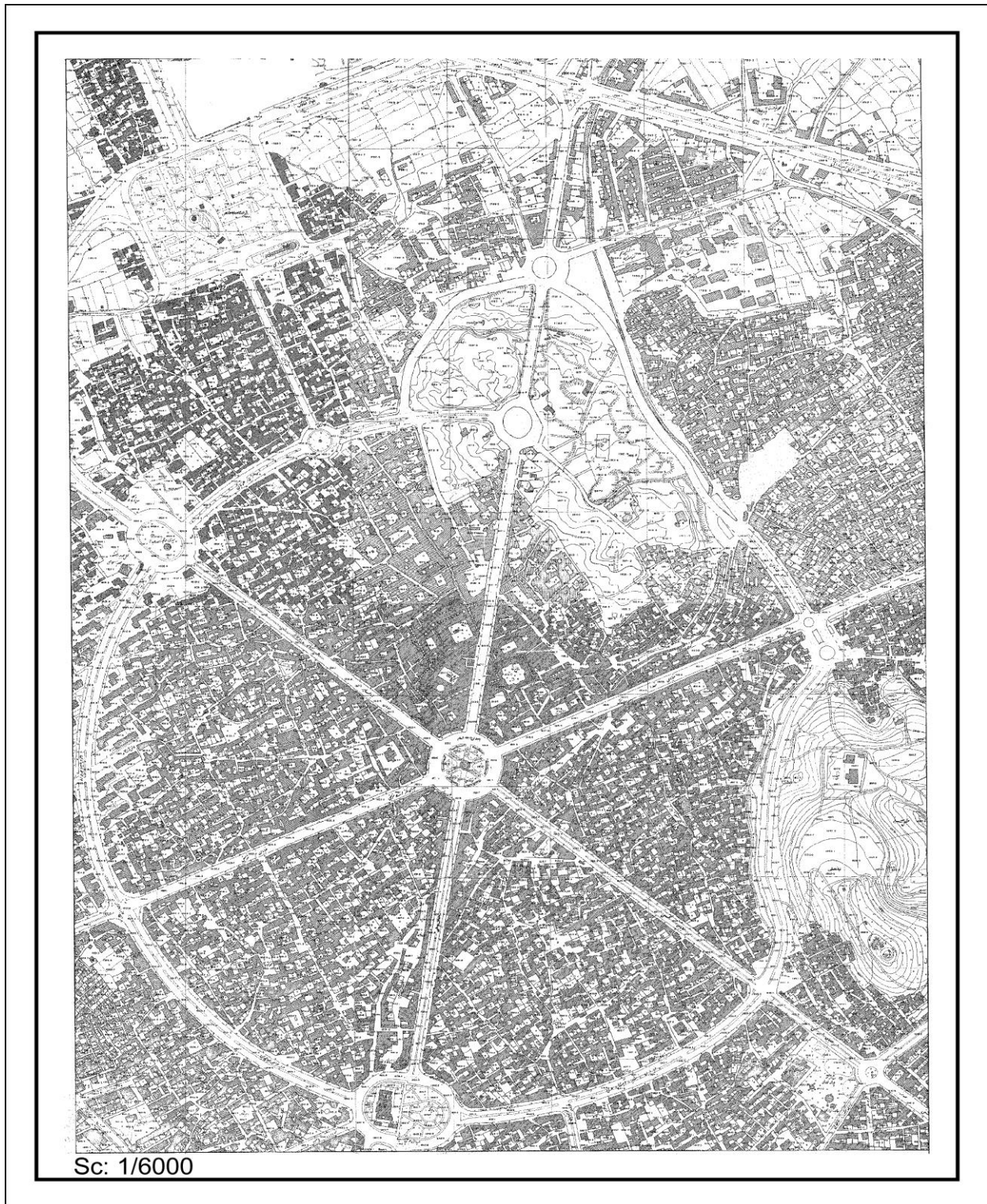
طرح (۱۲) - سفال لوکوس های ۲۱۴ و ۲۱۸

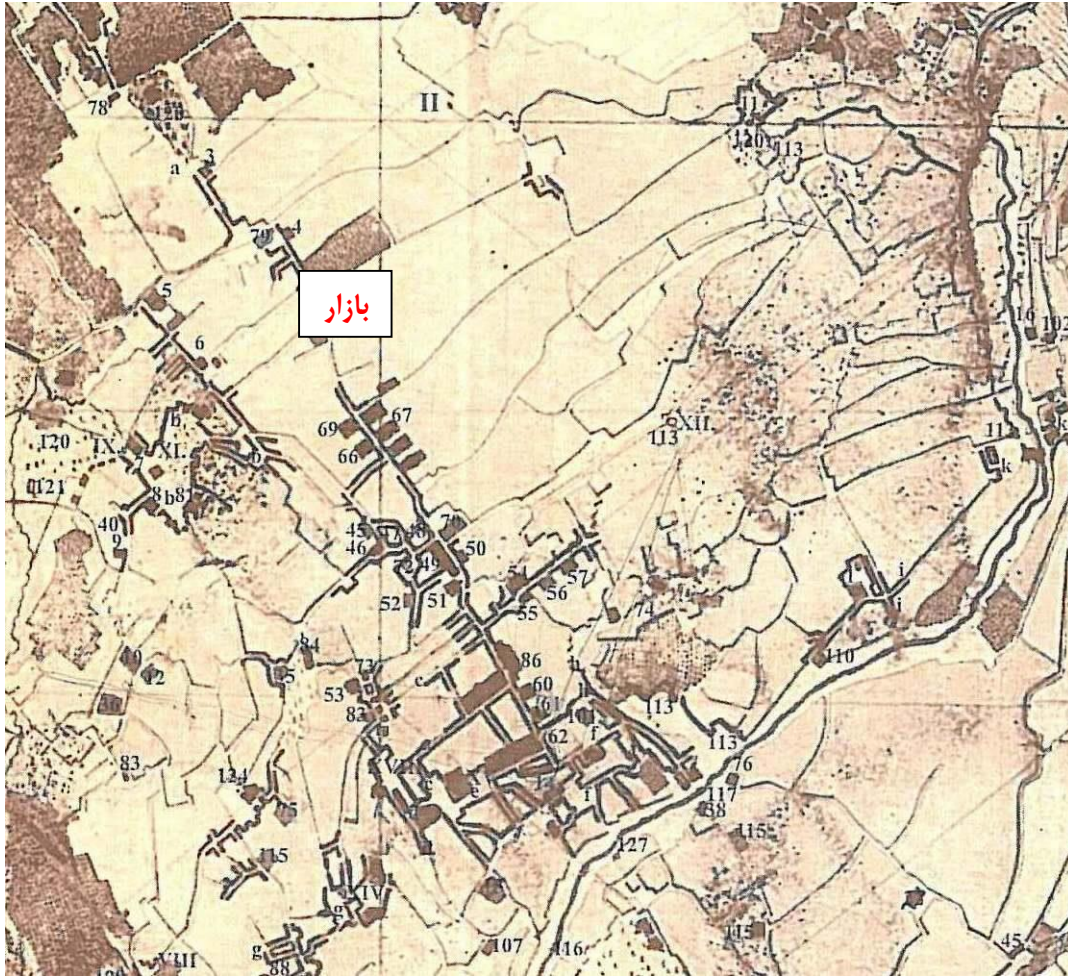
طرح (۱۳) - سفال‌های لوکوس ۲۱۶

طرح (۱۴) - سفال‌های لوکوس ۲۱۷ و اشیاء مکشوفه از کارگاه لایه‌نگاری

نقشه (۱) - موقعیت مسجد جامع در بافت شهری همدان

نقشه (۲) - بخشی از شهر همدان در دوره قاجار (مهريار و ديگران، ۱۳۷۸: ۱۵۵)